

ЛІНГВАЛІЗАЦІЯ ЧАСУ В ПАРЕМІЙНИХ КЛІШЕ

Наталя Шарманова

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови
Криворізького державного педагогічного університету
(Кривий Ріг, Україна)
e-mail: nmsharm@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4820-3619

У статті розкрито лінгвалізацію часу як одну з універсальних форм буття в паремійній картині світу. Паремійні кліше репрезентують загальночасовий модус актуальності подій.

Дихотомія «абстрактне / конкретне» має особливе паремійне представлення: час характеризується фізичним, біологічним і соціальним виміром, соціальне сприймання часу ґрунтоване на зв'язку з виробничою сферою через вимірювані / невимірювані константи, осмислення абстрактного часу здійснюється крізь призму поділу на конкретні часові відрізки. Вербалізація часу відбувається з урахуванням філософського розуміння простору, разом із яким час становить просторово-часовий континуум.

Ключові слова: час; загальночасовість; абстрактний / конкретний час; хронотоп; просторово-часовий континуум; паремійне кліше; паремійна картина світу; лінгвалізація.

Sharmanova Natalia. Time lingualization in paremic clichés.

The article investigates the time lingualization in paremic samples. Time, as one of the universal forms of being, has linguistic representation in certain socio-historical processes and national and cultural life of the ethnic group. The Ukrainian language culture represents a unique form of temporal continuum organization, covering its physical, biological and social dimensions in paremic clichés.

The paremia scope reveals the general time mode of event actuality, phases of the present in combination with the past and the future. Paremic clichés represent time on a chronotope axis: «microhours – macrohours» with clearly fixed intervals and the division into time constants – measured or unmeasured.

The dichotomy «abstract / concrete» in the temporal dimension has a special paremic representation: the social perception of time based on the connection with the production sphere, comprehension of the abstract «time» concept is considered through the prism of virtual time into specific (real) time segments. Since time is one of the main fragments of the Ukrainian language world view, the paremic samples clearly show the chronotopes of cyclic and linear reality perception, which corresponds to the ideological and mental orientations of human being in Ukrainian language culture. In the paremic world view, specific time perception by the Ukrainians is run by the practical and action studying of the being realities, according to the national labor calendar.

The verbalization of the time concept in paremic clichés also takes into account the philosophical consideration of the abstract space essence along with which the time forms a kind of philosophical category such as the space-time continuum.

Keywords: time; general time; abstract / concrete time; chronotope; space-time continuum; paremic cliché; paremic world view; lingualization.

Час як одна з універсальних форм руху й буття має специфічну мовну репрезентацію в певних соціально-історичних процесах і національно-культурному бутті етносу. Особливість

мовного відображення часової семантики в тій чи тій національній лінгвокультурі розкриває вектори взаємодії універсалій та унікалій у кожній конкретній національномовній моделі світу.

Метою статті є опис мовної репрезентації часу в паремійній картині світу. Мета нашої наукової розвідки передбачає реалізацію низки завдань: 1) визначення методологічних засад дослідження процесів лінгвалізації концепту «час» у паремійних кліше; 2) окреслення лінгвофілософських положень, на яких ґрунтується пареміологічна категорія загальночасовості; 3) інтерпретація часової семантики в паремійних кліше.

В україністиці проблеми національної / етнічної мовної, концептуальної, аксіологічної картин світу є об'єктом дослідження у працях вітчизняних мовознавців: І. Голубовської, С. Єрмоленко, В. Жайворонка, В. Калашника, Ж. Краснобаєвої-Чорної, В. Кононенка, О. Левченко, Л. Лисиченко, А. Мойсієнка, Л. Савченко, О. Селіванової, М. Скаб, Н. Сологуб та ін. Концептуальний аналіз різноманітних механізмів організації знань про світ у свідомості людини, специфіки фіксації етнічно маркованих домінант розкрито через низку концептів на матеріалі української мови: *мати, батько* (Н. Бабич), *усмішка, сміх* (В. Ганечко), *влада* (Ж. Колоїз), *воля, святки* (Т. Космеда), *життя* (Ж. Краснобаєва-Чорна), *мудрість* (Т. Крижановська), *покарання* (О. Левченко), *правда / неправда* (М. Мамич, Л. Савченко), *творчість, слово* (Н. Мех), *шлях* (О. Пальчевська); *дім, родина* (Т. Сорока), *свій / чужий* (О. Селіванова) тощо. Систему національно маркованих образів культури в мові формують етнічні концепти, серед яких дослідники виокремлюють такі основні лінгвокультуреми, як *хата, поріг, рушник, вогонь, дорога, чоботи, чумак, калина, осика* [Ужченко, Ужченко 2007, с. 289].

Ціннісні характеристики окремого концепту яскраво представлено одиницями пареміологічного фонду мови, які максимально лаконічно, точно й виразно передають народний життєвий досвід, транслюють його в портативній формі та поєднують зміст мовного знака і національно-культурних смислів. Відтак у науковий обіг увійшов термін «паремійна / паремічна / пареміологічна картина світу» (О. Іванова, А. Рахмат, В. Савченко, Н. Семененко та ін.), під якою лінгвокогнітологи розуміють складну когнітивну структуру, що відображає процеси й механізми пізнання, пов'язані із соціальними й культурними установками життєдіяльності окремої людини або цілого етносу. Паремійну картину світу, що становить окремий фрагмент, частину мовної картини світу, утворює система паремійних одиниць [Іванова 2002, с. 4].

Під **паремією** розуміємо одиницю пареміології, що характеризується клішованістю, лаконічністю, афористичністю, переосмисленим або буквальним узагальненим значенням, здебільшого повчальним змістом: *І над винним часом треба жаль мати* (РУТСП, с. 209).

Семіотику паремій досліджено у працях М. Алексеєнка, М. Алефіренка, Н. Барлі, В. Бондаренка, В. Бонзера, Т. Бочиної, І. Голубовської, А. Дандіса, О. Дуденко, Р. Дюплессі, В. Жайворонка, А. Жолковського, В. Жукова, Е. Кйонгес-Маранда, М. Кіммерле, Г. Крейдліна, А. Крикманна, П. Маранди, Дж. Мілнера, В. Мокієнка, З. Ноймана, М. Пазяка, Г. Пермькова, В. Пирогова, О. Потебні, Ю. Прохорова, Л. Савенкової, О. Селіверстової, Н. Семененко, Т. Стеффенса, А. Тейлора, М. Черкаського, Р. Якобсона, Ф. Янковського та ін.

Зауважимо, що пареміям, як і всім частотним, відтворюваним мовним одиницям із постійним лексичним складом, притаманні ознаки клішування, під яким М. Черкаський розуміє властивість тексту сприйматися глобально, як

наявне конструктивне й семантичне ціле, що відтворюється без істотних змін у відповідних комунікативних ситуаціях [Черкасский 1978, с. 37].

Поділяємо думку зарубіжних і вітчизняних пареміологів, які, услід за Г. Пермяковим, обґрунтовують такі методологічні засади вивчення паремійного корпусу мови: паремія має структуру кліше, для паремій характерні ознаки замкненого чи незамкненого типу кліше (Г. Пермяков, Н. Барлі, Т. Владімірова, О. Жигаріна, М. Пазяк, З. Тарланов та ін.).

Паремійне кліше виступає складним дискурсивним знаком із комплексом онтологічних властивостей, кореляцією з прецедентними феноменами (іменами, ситуаціями тощо) та стереотипною відтворюваністю. У пареміології закріпилася думка про творення її одиниць «за формулами» (М. Пазяк), а сама паремія є тотожною алгебраїчній формулі (О. Потебня).

Розглядаємо *кліше* як стандартну відтворювану мовну формулу, яка співвідноситься з певною сферою чи ситуацією комунікації. Релевантними особливостями паремії як типу кліше є постійний лексичний склад, узуальність, чітке номінативне (денотативне) значення, відповідність ментальному стереотипу, відтворюваність у готовому вигляді, прагматичний характер (ситуативна зумовленість у конкретних конситуаціях), частотність і регулярність актуалізації, автосемантия як дискурсивна властивість [Шарманова 2013, с. 269]. Пресупозиція використання паремійних кліше полягає в установленні смислового зв'язку між експліцитно вираженим значенням словесної формули й імпліцитно притаманним мовній свідомості лінгвокультурним досвідом комунікантів.

Концептуалізація *часу* в пареміології ґрунтується на універсальності самого розуміння дефініції «час». У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» лексема *час* має такі трактування: «1. *філос.* Одна з основних об'єктивних форм існування матерії, яка виявляється в тривалості буття. 2. Тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами і т. ін. 3. Проміжок, відрізок у послідовній зміні годин, днів, років і т. ін., протягом яких що-небудь здійснилося, здійснюється або здійснюватиметься. 4. Історичний період у розвитку природи і людства; визначена епоха або окремий етап у житті певного народу, держави, суспільства. 5. Сприятливий, потрібний момент. 6. Проміжок у послідовній зміні годин, днів, не зайнятий основною роботою, справами, вивільнений від відпочинку, дозвілля тощо. 7. *лінгв.* Граматична категорія, що виражає відношення дії чи стану до моменту мовлення [ВТССУМ 2007, с. 1594].

Час як лінгвофілософська й лінгвокультурологічна категорія знайшов своє висвітлення у низці праць вітчизняних і зарубіжних мовознавців (В. Адмоні, Н. Арутюнова, О. Бондар, О. Бондарко, Г. Золотова, Б. Комріє, В. Красних, Р. Куцова, О. Левченко, Т. Радзівська, О. Реферовська, Л. Савченко, І. Талаш, А. Тімберлей, З. Тураєва, Д. Шмельов, Г. Яворська та ін.). ґрунтовний науковий опис категорії часу в аспекті парадигмальних засад сучасної науки про мову і непарадигмальних стимулів її розвитку представлений у логіко-граматичному і структурно-функціональному аспектах [Арутюнова 1997].

В. Красних, виокремлюючи часовий код серед інших базових кодів тієї чи тієї національної лінгвокультури, зазначає, що час виступає однопорядковим із такими основними об'єктами пізнання дійсності, як людина і навколишній світ [Красных 2002, с. 234].

Схожість філософського осмислення часу в різних лінгвокультурах базується на таких визначальних властивостях часу, як абсолютність, нерозривний зв'язок із простором і з рухом матерії, залежність від структурних відношень і процесів розвитку в матеріальних системах, єдність у них перервного й неперервного. Диференційними ознаками, крім спільних універсальних властивостей, є такі, що притаманні тільки категорії часу: «Час виявляє себе як тривалість, послідовність існування та зміни стану різних систем: одномірність, асиметричність (рух від минулого до майбутнього), необоротність, єдність загального та особливого, неперервності та дискретності» [Бузький 2001, с. 102].

У національномовних паремійних корпусах виявляється семантична схожість у визначенні концептуальних ознак часу й наявністю лінгвістичних універсалій на кшталт: *Час – це гроші* (РУТСП, с. 57) / англ. *Time is money* (ІКАБМ, с. 138; РФІЭС, с. 126), біл. *Час – (гэта) грошы; Тайм із мані* (ІКАБМ, с. 121); рос. *Время – деньги* (РУТСП, с. 57); *Часом із квасом, а порою з водою* (РУТСП, с. 227) / рос. *Часом с квасом, порой с водой* (РФІЭС, с. 745; РУТСП, с. 226); *Час (на часі) не стоїть* (РУТСП, с. 57) / рос. *Время не ждет (не терпит)* (РФІЭС, с. 126; РУТСП, с. 57); *Усьому свій час* (РУТСП, с. 58) / рос. *Всему свое время* (РФІЭС, с. 127; РУТСП, с. 57); *Час все лікує, час все вилікує* (УППіН, с. 71) / біл. *Час лечыць; Час – вялікі (добры, лепшы, найлепшы, самы лепшы) доктар (лекар)* (ІКАБМ, с. 121); із гр. *Час – цілитель усіх невідворотніх зол* (РФІЭС, с. 126; ІКАБМ, с. 139); із порт. *Час найкращий лікар, але лікує найдовше* (ПортПп, с. 115); рос. *Время – лучший лекарь* (РФІЭС, с. 126); *Ранок мудріший від вечора* (РУТСП, с. 270) / рос. *Утро вечера мудренее* (РУТСП, с. 270) тощо.

Подібні тенденції пояснюються не тільки наявністю паремійних паралелей у близькоспоріднених і неспоріднених мовах, це зумовлено передусім типологічним ізоморфізмом логіко-філософської суті часу, відповідними типологічними чи генетичними зв'язками, калькуванням як типом міжмовної взаємодії, перехресними семами в міжкультурному і крос-культурному сприйманні концептуальних ознак часу, розмежуванням абстрактності / конкретності його поділу на часові константи, універсальністю людського мислення, наявністю загальних лінгвоментальних механізмів виміру часу тощо.

Лінгвалізація часу в українській пареміології ґрунтована належністю часу до базисних логіко-філософських понять, що можуть мати відмінності в лінгвокультурному осмисленні часу, коли сама мовна одиниця – паремійне кліше – сприймається як «культурний діалог часів» [Бочина 2015, с. 31].

Мовна репрезентація загальночасовості як вияву абстрактного часу в українському паремійному корпусі розкриває механізми категоризації символіки часу, який, за І. Кантом, є «формою внутрішнього почуття, тобто спогляданням нас самих і нашого внутрішнього світу ... Час є апіорною умовою всіх явищ загалом» [Кант 1964, с. 138].

Логіко-семантичною основою генералізації в пареміях є загальночасовий характер репрезентованих процесів, об'єктів тощо [Українська 2012, с. 28]. Під поняттям *загальночасовість* розуміють таку властивість паремійних кліше, що може виражати позачасову ознаку, «як завжди і звичайно повторюваний зв'язок між явищами» [Гаврин 1971, с. 7]. На формально-граматичному рівні категорія загальночасовості виражена найчастіше теперішнім часом дієслів. Наприклад: *Сила закону не знає* (РУТСП, с. 208); *Винного двома батогами не*

б'ють (РУТСП, с. 209); *Без долі й по гриби (в ліс) не ходять* (РУТСП, с. 30). Саме така часова форма превалює серед формально-граматичних форм паремій, адже транслює абстрактну суть часу.

Виразним морфологічним показником загальночасовості є прислівник *завжди*. Наприклад: *Гора з горою не зійдеться (не сходяться), а людина з людиною – завжди (зійдеться)* (РУТСП, с. 75); *Завжди інших обмовляє, хто сам під носом бульку має* (РУТСП, с. 77); *Біда ніколи одинцем (сама) не ходить: завжди в парі* (РУТСП, с. 26).

У паремійних кліше морфологічним індикатором загальночасовості можуть виступати слова категорії стану, які виражають стан буття або психоемоційний і фізичний стан людей зі значенням ймовірності, доцільності, морально-етичну оцінку стану: *Важко нести і шкода кинути* (РУТСП, с. 124); *Шкода й свічку світити* (РУТСП, с. 119); *Трудно вийти із біди, як каменю з води* (РУТСП, с. 27); *Усюди добре, а вдома найкраще* (РУТСП, с. 43). Таким чином, використання в паремійних кліше форми теперішнього часу означає єдність дії з суб'єктом поза конкретним часовим виміром, абстрагування від будь-якої дії в певний період, стереотипність її повторень.

Семантика узагальненого часу виявляється також у формах майбутнього часу дієслова, яку кваліфікують як реалізацію в одиницях пареміології теперішнього абстрактного часу: *Добра жінка дім збереже, а погана своїм рукавом рознесе* (РУТСП, с. 92); *Добрі жорна все перемелють* (РУТСП, с. 93); *Не так скоро лихо вийде, як улізе* (РУТСП, с. 27) тощо. Відтак констатація беззаперечних істин, вираження загальночасової семантики у формі майбутнього часу є актуальними в паремійних кліше і поза граматичною категорією часу, певною комунікативною чи буттєвою ситуацією.

Категорія загальночасовості в пареміях має і формальне вираження дієсловами у формі минулого часу: *Було колись – минулося* (РУТСП, с. 280); *Покарали kota мишами* (РУТСП, с. 124); *Утрутилася, як середа в тиждень* (РУТСП, с. 183). Увага зосереджена на завершеності дії, процесу, тривалості стану, тож позачасовість у наведених паремійних зразках конкретизує такі логіко-філософські диференційні ознаки часу, як тривалість, неперервність, асиметричність.

В українському паремійному корпусі функціонує численна група мовних одиниць, які представлені позиційними комбінаціями формально-граматичних часових форм дієслова, як-от: (1) теперішній час + майбутній час: *Хто чого шукає, те й знайде* (РУТСП, с. 135); *Що в людях ведеться, те й нам не минеться* (РУТСП, с. 281); *Ловить вовк, ловить, а як (коли) вовка спіймають – шкуру здеруть* (РУТСП, с. 259); (2) минулий час + майбутній час: *Так і циган угадував, що завтра буде хоч дощ, хоч сніг, хоч сонечко* (РУТСП, с. 259); *Хоч і зшито для годиться, наший Хіврі пригодиться* (РУТСП, с. 248); (3) майбутній час + минулий час: *Зима спитає, де влітку був* (РУТСП, с. 139); (4) минулий час + теперішній час: *Заліз у чужу солому, та ще й шелестить* (РУТСП, с. 63); *Не зловив, а вже скубе* (РУТСП, с. 46); *Плюснуло, луснуло, та й нема* (РУТСП, с. 55) тощо.

У паремійному фонді виявлено низку двочленних структур, які розкривають суспільні відносини у соціумі. Відтак можна стверджувати, що паремійні кліше репрезентують соціальний час як форму буття соціальних процесів, людей як суб'єктів різних форм діяльності. Імперативи, представлені в таких мовних одиницях, подекуди мають різну часову локацію: розкривають модус «теперішнього», виражають заклик, наказ до дії в момент комунікації

Частуй усім, що хата має (РУТСП, с. 281) або розкривають ретроспективу стосовно теперішнього, зокрема: *Бій своїх, щоб чужі боялися* (РУТСП, с. 31), де підґрунтя когнітивно-семантичного моделювання паремії становить не втрата актуальності конкретної події до процесу мовлення, а трансляція єдності часових протилежностей із паремійною категоризацією сприйнятої дійсності – «модель минуло-теперішнього» (М. Бернштейн).

Фіксованість часу самого комунікативного акту має факультативне значення. Категоричність змісту паремії ґрунтується на абстрактності типових дій, закономірностей, відносин, не пов'язаних із конкретним моментом мовлення. Таке семантичне явище кваліфікують як відносно вживання часових форм, що може виражати позачасову ознаку [Українська 2012, с. 30].

В окремих двочленних структурах другу частину представлено наказовим способом дієслів із часовою орієнтацією на теперішнє, проєкцією на майбутнє, наприклад: *Назвався (обізвався, убрався) грибом – лизь у борц (кіш, козуб, кошик)* (РУТСП, с. 47); *Пишов на бій – міцно стій* (РУТСП, с. 47); *Пустився в бійку – чуба не жалій* (РУТСП, с. 47); *Зробив своє діло – і бувай здоров (а там будь що буде)* (РУТСП, с. 201). Наведені паремійні зразки розкривають і конкретні когнітивно-семантичні часові моделі, і такі загальні властивості соціального часу, як знакову природу часу, поліритмічність, єдність минулого, теперішнього й майбутнього тощо [Бузький 2001, с. 107].

Отже, вербалізація категорії загальночасовості реалізується за допомогою різних формально-граматичних і когнітивно-семантичних часових моделей, продукує специфічний часовий континуум, абстрактний модус якого має метатекстовий характер і розкриває загальні властивості соціального часу в паремійних кліше.

Лінгвокультурний аспект усіх пареміологічних студій передбачає вивчення наслідків впливу на мовну систему звичаїв, обрядів, вірувань, побуту, загальної культури й менталітету етносу. Дослідження паремійних кліше в різних аспектах сприяє виявленню специфічних рис української нації, зумовлених системою світоглядних установок, укладом буття і стереотипами поведінки. Вважають, що час є однією з основних категорій моделювання світу, що поєднує міфологічне (циклічне) та історичне (лінійне) сприйняття дійсності: «україномовна картина світу являє собою симбіоз циклічного та лінійного часовідчуття, з домінантною першого над останнім, що співвідноситься із стабільним, гармонійним співіснуванням людини та природи, а отже, циклічним хронотопом української традиційної культури» [Дем'янова 2006, с. 138].

В українській паремійній картині світу циклічне розуміння часу превалює над лінійним, що зумовлено сприйманням суті часу в конкретному вимірі зв'язком його плину із трудовою діяльністю людини. Абстрактність буттєвої категорії українці сприймали в конкретних часових відрізках, почленували час на певні хронотопи – лінійні й циклічні, невимірювані й вимірювані відповідно до емпіричного досвіду людини.

Паремійні кліше на позначення лінійності (тривалості) як вияву часу відображають абстрактний час – *макрочас*, який не має конкретного виміру, певних меж, тобто виявляє асиметричність часу загалом та співвідноситься з поняттями *фізичний час*, *історичний час*, наприклад: *Час біжить, хоч двері зачиняй* (РУТСП, с. 57); *Час, як вода, все йде вперед* (УППіН, с. 71). Семантику паремій продукують семи плинності часу або його абсолютності (*біжить, все йде у значенні безперестанку, постійно.* – Н. Ш.), в основі яких лежить

метафора. Як пересвідчуємося, час як базовий архетип пов'язаний з архетипом *вода* та просторовими маркерами – вектором *вперед* чи лексемою з локальним обмеженням *двері*, у чому виявляється взаємна детермінація часу і простору як основних форм буття. Універсальні категорії буття породжують мовні універсалії в межах самого пареміологічного фонду.

Порівнюємо паремію *Час, як вода, все йде вперед* (УППіН, с. 71) із Гераклітовим афоризмом і національно маркованим прецедентним висловленням *Все йде, все минає* (Т. Шевченко). Зіставимо також: *(Уся цячэ,) усё змяняецца (мяняецца); Усё цячэ і змяняецца (мяняецца)* (ІКАБМ, с. 108–110). Варто згадати той факт, що наведені одиниці паремійного корпусу увійшли в ужиток як усічена калька *Tempora mutantur* від латинської паремії *Tempora mutantur, et nos mutantur in illis* (*Часи змінюються, і ми змінюємося з ними*) (РФІЭС, с. 125), зокрема біл. *Часы мяняюцца, (і мы мяняемся разам з імі)* (ІКАБМ, с. 122); гр. *Все тече, усе змінюється (мінється)* (ІКАБМ, с. 139); рос. *Времена меняются* (РФІЭС, с. 125).

Швидкоплинність, абсолютність часу як метадані, типологічні його характеристики репрезентовані кліше *Час – не віл, його не налігаєш* (РУТСП, с. 57). Семантична будова ґрунтується на логіко-семантичних категоріях тотожності / нетотожності і моделюється за опозитивною формулою, структура якої містить пару семантичних опозицій на основі індексів зіставлення, заперечення з актуалізатором. Зауважимо, що лексема *віл* є виразною етнічно маркованою домінантою в українському семіозисі, образ вола лежить в основі формування етнічного стереотипу: *Як віл обуха /перед обухом/* (з дієсловами) (ФСУМ I, с. 129); *Хіба ревуть воли, як ясла повні; Як (чорний /той/) віл* (з дієсловами *робити, працювати*) (ФСУМ I, с. 129); *Як віл* (зі словом *здоровий*) (ФСУМ I, с. 129); *Чорний віл на ногу наступив* (ФСУМ I, с. 129); *Як віл до браги* (з дієсловами *допається, добратися*) (ФСУМ I, с. 129); *Як віл на рогатину* (з дієсловами *лізти, йти*) (ФСУМ I, с. 129).

Нескінченність буття, необмеженість його часовими межами транслюють паремійні зразки: *Хто шукає зла, той добра вівік не побачить* (ПпЛРР, с. 363); *Віддам (віддасть) на безрік* (РУТСП, с. 167), когнітивно-семантичне моделювання яких розкриває ціннісні аспекти людського існування. Сема безперервності, постійності руху буття лежить в основі часового моделювання паремії *Вік живи – вік учися* (РУТСП, с. 167).

Лінійне сприйняття часу в пареміях, з іншого боку, окреслює людину як живий організм, який проходить певні фази свого розвитку, та ґрунтується на обмеженій у часі тривалості людського життя, яке має свій початок і кінець, а відтак пов'язаний із такими філософськими складовими часового континууму, як *механічний час, біологічний час*. Наприклад: *Настане час – не стане й нас* (УППіН, с. 71); *Час за часом, а все ближче до смерті* (УППіН, с. 72); *Не вчися розуму до старості, але до смерті* (РУТСП, с. 44). Указуючи на тісний зв'язок біологічного часу з біологічним простором та їхню роль задля перебігу біологічних процесів, філософи наголошують: «Біологічний час незворотний. Це означає, що організм може лише зростати або старіти, але не навпаки» [Бузький 2001, с. 105]. Тому відповідними ціннісно-культурними смислами позначена паремія *Бережи час, час за гроші не купиш* (УППіН, с. 71).

Паремійний корпус налічує низку паремій, де інтерпретуються невимірювані хронотопи з основною часовою семою, що містить указівку на сприятливий момент, період для виконання певної діяльності. Наприклад: *Все добре у свій час; Всякому овочеві свій час* (УППіН, с. 71); *Кожному овочеві свій*

час (РУТСП, с. 58); *Не тепер по гриби ходити – восени, як будуть родити* (РУТСП, с. 58); *Порою сіно косять* (РУТСП, с. 58); *Прошло літо – не ходи в луг по калину* (РУТСП, с. 58); *Свій час на кожну справу* (РУТСП, с. 58); *Тоді дери луб'я, як дереться* (РУТСП, с. 58). Прагматика вжитку паремійних кліше досить прозора, вони вживаються в ситуації, коли хочуть наголосити: будь-хто має робити що-небудь своєчасно, вчасно, здійснювати ті або ті дії тоді, коли є потреба; щось має відповідати вимогам певного моменту, бути доцільним, актуальним [РУТСП, с. 58].

У паремійній картині світу лінійний час складається із хронотопів, серед яких можна виокремити і вимірювані, і невимірювані часові константи. Адже, за словником «Знаки української етнокультури», *час* – це тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами: *Без часу вродився, без часу і згине* [Жайворонок 2006, с. 636].

Вимірювані константи позначають хронотопи, що мають механічний вимір життєдіяльності людини, адже вони структурують календарний час, координують відношення між людиною і природою та перебіг самих природних процесів. Паремійні кліше виразно репрезентують таку часову координацію за допомогою вимірюваних констант: година, день, тиждень, місяць, рік. Наприклад: *Година вранці варта двох вечірніх* (РУТСП, с. 270); *Годину величаться, та рік горба гнути* (РУТСП, с. 271); *Влітку день віз хліба дає* (РУТСП, с. 139); *Влітку день – рік* (УППіН, с. 80); *Влітку один тиждень рік годує* (РУТСП, с. 139); *Весняний день рік годує* (УППіН, с. 79) тощо. Часовий модус, репрезентований у паремійних кліше з одночасною актуалізацією лексем із часовою семантикою, визначає світоглядні уявлення українців про час, розуміння ними синхронного структурування світопорядку.

Актуалізація лексеми *година* як мікрочас (у значенні «миттєвість, момент, період, пора») розкриває ознаки невловимості, складності емпіричного виміру часу, як-от: *Година на печений хліб* (УППіН, с. 78); *Мухи та комарі кусають до пори, а для лихої людини нема ні пори, ні години* (ПпЛРР, с. 365) та ін.

Особливою часовою домінантою в паремійних кліше постає лексема *вік*, оскільки в переважній більшості зафіксованих одиниць часова семантика окреслює швидше людське життя, а не позначає астрономічний вимір у сто років чи узагальнений характер нескінченності буття. Наприклад: *Вік ізвікувати – не в гостях побувати (не пальцем перекивати)* (РУТСП, с. 44); *Вік прожити – не дощову годину перестояти (пересидіти)* (РУТСП, с. 44); *На віку, як на довгій ниві – усякого трапляється (усього побачиш)* (РУТСП, с. 44); *Трапляється на довгій віку варити борщ і в глеку* (РУТСП, с. 44); *Усього буває на віку: (і по спині, і по боку)* (РУТСП, с. 44); *За твоєю головою запропастила вік молододою* тощо. У наведених кліше лексема *вік* окреслює життєвий шлях людини, на якому її може спіткати не тільки щось гарне, що сприяє успіхам, а й погане, яке передбачає неприємності, нещастя, розчарування. Порівняємо: рос. *Век прожить – не поле перейти; Век долог, всем полон* (РУТСП, с. 43–44).

В українських пареміях лінійному часу екстраполюється циклічний час. Циклічне розуміння часу ґрунтується на повторюваності природних процесів, змінності певних явищ і подій (циклів доби, місяця, зміни кожної пори року). Поділ на конкретні відрізки – т. зв. реальний час – зумовлено циклічністю організації всієї життєдіяльності українського соціуму, його споконвічним хліборобським характером. Тож паремійні зразки виразно демонструють хронотопи циклічного сприймання дійсності.

Відтак у паремійній картині світу конкретне розуміння часу українством детерміновано практично-діяльним освоєнням реалій буття, а також підпорядкуванням народному трудовому календарю, що визначає найбільш ціннісні установки, пов'язані з хліборобською працею: *Зима без снігу – літо без хліба* (ПППГ, с. 83); *Весна днем красна, а на хліб пісна* (УППіН, с. 79); *Весна багата на квіти, а хліба в осені позичає* (УППіН, с. 79); *Весна – наші батько й мати, хто не посіє, не буде збирати* (УППіН, с. 79); *Люди раді літу, а бджоли цвіту* (УППіН, с. 80) або матеріальним забезпеченням власної життєдіяльності, наприклад: *Іде зима, а кожуха нема* (УППіН, с. 83); *Як зле мине, буде добре, як зима мине, буде літо* (ПпЛРР, с. 363); *Літо зиму годує* (УППіН, с. 80); *Восени багач, а навесні прохач* (УППіН, с. 82); *Восени і засьч спасений* (УППіН, с. 82); *Восени і горобець багатий* (РУТСП, с. 277) тощо.

Циклічність світобудови розкривають паремійні кліше, часова семантика яких продукується вимірюваними хронотопами на позначення складових доби, наприклад: *Вечір день хвалить* (РУТСП, с. 46); *Вечір думає, а ранок уміє* (РУТСП, с. 270); *Дасть Бог світ, дасть і совіт* (РУТСП, с. 270); *Завтра буде видніше* (РУТСП, с. 270); *Ніч-мати дасть пораду* (РУТСП, с. 270); *Ранок покаже* (РУТСП, с. 270). Значення паремій розкриває не лише метафоричний рух часу, але й репрезентує розчленовану в часі життєдіяльність людини, її психоемоційне сприйняття циклічності перебігу доби, ментальні уявлення про світобудову та життєві цінності.

Зі сміховою культурою українців співвідносяться паремії, часова семантика яких зумовлена іронічною оцінкою певних явищ, подій чи вияву рис характеру, зокрема: *Чвалає, як три дні не їв* (РУТСП, с. 208); *Відклади свої млинці на другий день* (РУТСП, с. 200); *Облиш, Катре, нехай твоє на завтра* (РУТСП, с. 200); *День до вечора, а робота до завтра* (УППіН, с. 77) тощо. Часовий модус у подібних мовних одиницях посилює оцінку повільності руху або ж допомагає підкреслити ненадійність того, чому не можна довіряти, незважаючи на точно окреслені проміжки часу. Сміхова культура українців виразно виявляється в оцінці типологічних рис певної категорії людей, з інтерпретацією часових (вікових) змін. Наприклад, паремійні кліше *Борода до пояса, а розуму ні волоса* (РУТСП, с. 36); *Борода по коліна, а розуму, як у дитини* (РУТСП, с. 36); *Великий (високий, виріс) аж до неба, а дурний, як не треба* (РУТСП, с. 36); *Живіт товстий, а лоб пустий* (РУТСП, с. 36); *Шовкова борідка, а розуму рідко* (РУТСП, с. 37) означають: хто-небудь, досягнувши певного зрілого віку, так і не зумів набути життєвого досвіду [РУТСП, с. 36–37]. Порівняємо з іншими одиницями на позначення біологічного віку людини, семантика яких містить часовий модус: ті або ті атрибути, зокрема й вікові, не вказують на наявність світлого розуму, освіти, освіченості, досвіду, як-от: *Борода не робить мудрим чоловіка* (РУТСП, с. 37); *Хто сивий – не мудрий, лише старий* (РУТСП, с. 37); *Честь не вусам і бороді, а розуму в голові* (РУТСП, с. 37).

Вербалізація концепту «час», відображена в паремійній картині світу, відбувається і з урахуванням логіко-філософського розуміння абстрактної суті простору, разом із яким час становить своєрідну філософську категорію – просторово-часовий континуум: *Ходив рак сім років по воду, та прийшов додому, та став через поріг перелазити, розлив та й каже: «Отак чорт скору роботу любить»* (РУТСП, с. 208); *До весілля загоїться (заживе)* (РУТСП, с. 97); *Загоїться, доки (поки) весілля скоїться* (РУТСП, с. 97). Звернімося до паремійних кліше, семантику яких сформовано часовими і

просторовими актуалізаторами: *Кінець діло вінчає (хвалить)* (РУТСП, с. 134); *Кінець – ділу вінець* (РУТСП, с. 134); *Кожній справі кінця гляди* (РУТСП, с. 134). Просторово-часовий континуум визначає специфіку національно-культурних моделей світобудови, утворює аксіологічну концептосферу, що охоплює етнічні уподобання й еталони поведінки українства.

Отже, опис мовної репрезентації часу віддзеркалює ціннісно-смісловий потенціал паремійної картини світу, розкриває універсальність екзистенційного досвіду всього людства й унікальність категоризації часу в паремійному корпусі української мови. Когнітивно-прагматичні вектори дослідження паремійних кліше, спроектовані на вияв категорії загальночасовості й аксіологічних уявлень про абстрактну й конкретну сутність часу, транлюють зразки когнітивно-семантичного і формально-граматичного моделювання часу, розкривають особливості представлення часових модусів, загальні властивості соціального часу, фіксацію часових констант відповідно до емпіричного досвіду українця, що відповідає ментальним орієнтирам часового виміру людського буття в українській лінгвокультурі.

ЛІТЕРАТУРА

- Арутюнова, Н. Д. (1997). *Время : модели и метафоры*. [В:] *Логический анализ языка : Язык и время*. Сб. ст. Арутюнова Н. Д., Янко Т. Е. (отв. ред.). Москва, с. 51–61.
- Бочина, Т. Г. (2015). *Диалогичность русской паремии*. [В:] *Паремология в дискурсе : Общие и прикладные вопросы паремологии. Пословица в дискурсе и тексте. Пословица и языковая картина мира*. Москва, с. 26–47.
- Бузький, М. П. (2001). *Континуальність буття*. [У:] *Філософія*. Бичко І. В. (ред.). Київ, с. 93–110.
- Гаврин, С. Г. (1971). *Афористическая фразеология как лингвистическая категория*. [В:] *Вопросы теории и методики русского языка*, т. 87, с. 3–23.
- Дем'янова, Ю. О. (2006). *Час у концептосфері українського народу*. [У:] *Східнослов'янська філологія*. Горлівка, вип. 7 (Мовознавство), с. 132–140.
- Жайворонок, В. В. (2006). *Знаки української етнокультури : словник-довідник*. Київ, 703 с.
- Иванова, Е. В. (2002). *Пословицные картины мира (на материале английских и русских пословиц)*. Санкт-Петербург, 160 с.
- Кант, И. (1964). *Критика чистого разума*. [В:] *Сочинения*. В 6 т. Асмус В. Ф., Гулыга А. В., Ойзерман Т. И. (общ. ред.), т. 3. Москва, 799 с.
- Колоїз, Ж. В., Малюга, Н. М. і Шарманова, Н. М. (2014). *Українська пареміологія*. Колоїз Ж. В. (ред.). Кривий Ріг, 349 с.
- Красных, В. В. (2002). *Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: курс лекций*. Москва, 284 с.
- Потебня, А. А. (1993). *Мысль и язык*. Киев, 192 с.
- Ужченко, В. Д. і Ужченко, Д. В. (2007). *Фразеологія сучасної української мови*. Київ, 494 с.
- Черкасский, М. А. (1978). *Опыт построения функциональной модели одной частной семиотической системы (пословицы и афоризмы)*. [В:] *Паремiologicalический сборник : Пословица. Загадка. (Структура, смысл, текст)*. Москва, с. 35–52.
- Шарманова, Н. М. (2013). *Паремология и фразеология : векторы взаимодействия в контексте теории клише*. [В:] *Когнитивные факторы взаимодействия фразеологии со смежными дисциплинами*. Сб. науч. тр. Алефиренко Н. Ф. (ред.). Белгород, с. 268–272.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

- ВТССУМ – *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (2007). Бусел В. Т. (ред.). Київ ; Ірпінь, 1736 с.
- КАБМ – Іваноў, Я. Я. (2011). *Крылатыя афарызмы ў беларускай мове : з іншамоўных літаратурных і фальклорных крыніц VIII ст. да н. э. – XX ст. : тлумачальны слоўнік*. Магілёў, 164 с.
- ПортПп – *Португальські прислів'я та приказки* (1982). Жердинівська М. (упорядн.). Київ, 126 с.
- ПпЛРР – *Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру* (1990). Пазяк М. М. (упорядн.). Київ, 528 с.
- ПпПГ – *Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини* (1989). Пазяк М. М. (упорядн.). Київ, 480 с.
- РУТСП – *Російсько-український тлумачний словник паремій* (2016). Колоїз Ж. В. (ред.). Кривий Ріг, 454 с.
- РФИЭС – Бирих, А. К., Мокиенко, В. М. и Степанова, Л. И. (2007). *Русская фразеология. Историко-этимологический словарь*. Ок. 6000 фразеологизмов. Мокиенко В. М. (ред.). 3-е изд., испр. и доп. Москва, 926 с.
- УППіН – *Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших* (1993). Уклав М. Номис. Київ, 764 с.
- ФСУМ І – *Фразеологічний словник української мови* (1993). У 2-х кн. Білоноженко В. М. (ред.). Київ, 984 с.

*Подано до редакції 06.10.2019 року
Прийнято до друку 04.11.2019 року*